

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового часу

А. М. ФЕДІРКО (Новгород-Сіверський)

Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII-XIX ст.

Завдяки дослідженням О. П. Оглоблиним історії Лівобережної України і появі його ґрунтовних, написаних на численних архівних джерелах, праць "Люди старої України" та "Опанас Лобисевич" вперше в українській історіографії через життєписи відомих козацько-шляхетських родин розкрито широку картину складного, суперечливого суспільно-політичного рошитку Чернігово-Сіверського краю в останній Третині XVIII -- на початку XIX ст.

Талановитий вчений виніс на роздум широкого лагалу історичні постаті відомих на той час представників української знаті, які згідно з Катерининською "хартією дворянських вольностей" були фівняні > російським дворянством, але, на відміну від багатьох інших, залишилися вірними синами своєї рідної Батьківщини, ставши провідниками націо-нальної ідеї в умовах посилення централізаторської і русифікаторської політики російського уряду.

Ці люди, говорив Оглоблин, "не пили кров свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі й державної незалежності". Саме *ya* допомогою таких людей в кінці XVIII ст. поняття про на-родність, про націю та її права почали вироблятися і входити в свідо-мість українського народу. Вони не відмовилися від свого історичного коріння, зберегли українські традиції, постійно знаходячись у гущі наро-дного життя, в них викристалізовувалися національні та політичні пої-ляди на розвиток державницької ідеї У формі автономізму. Про палкий патріотизм і самовідданість служіння своєму народу свідчить і діяльність членів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, який існував її 1780— 1790 рр. в одному із стародавніх міст Київської Русі. Починаючи і Олексія Михайловича, російські царі завжди вважали, то це місі о "изстари належит к Московскому государству, а не к Малой Росіи..." І тому, мабуть, не випадково в 1781 р. у зв'язку з запровадженням на Лі-вобережній Україні загальноросійського устрою сотенне місто Старо-дубського полку Новгород-Сіверський стас одним із центрів на-місництва, до складу якого увійшли території трьох найбагатших і най-культурніших полків Гетьманщини (Стародубького повністю і Ніжинського та Чернігівського -- частково). В межах намісництва зна-ходилися 11 повітів і дві колишні столиці Гетьманської України: Батурин та Глухів з їхніми історичними традиціями українського державотворен-ня та впливовими представниками українсько-російської знаті.

27 січня 1782 р. о 8 годині ранку святковий салют (101 постріл і* гармат) сповістив жителів міста про урочисте відкриття намісництва *ного новими адміністративними органами, своєю єпархією, Головним

народним училищем, духовною семінарією, а також із значним осередком дворянського "общества" \ Новостворені адміністративні органи намісництва були зверху й донизу наповнені представниками української знаті. Так, першим губернатором Новгород-Сіверського намісництва стає колишній Малоросійський генеральний суддя Ілля Васильович Журман, посаду віце-губернатора зайняв генеральний писар Василь Григорович Туманський.

На території намісництва проживали та працювали визначні державні діячі колишньої Гетьманщини: генеральний суддя -- Олександр Павлович Дубляйський, генеральні осавули - Іван Михайлович Скоропадський та Іван Тимофійович Журавка, генеральний бунчужний у відставці Іван Іванович Борошна.

Серед урядовців намісництва на посаді голови Новгород-Сіверського земського суду знаходився старий "бунтар" Григорій Карпович Долипський. Це, за висловом О. Оглоблина, "славнозвісний лідер Ніжинського і Батуринського шляхетства, яке під час виборів до комісії 1767 року сміливо й гідно піднесло святі вимоги українського автономізму, за що й було піддане великим репресіям з боку російського уряду"⁴.

На посаді голови губерніального магістрату ми бачимо Павла Григоровича Коропчевського, годі канцеляриста Генеральної Військової Канцелярії. Його із причетність до повстання шкіперів 1768 р. юрештували. Значними постатями серед новгород-сіверської адміністрації були: губерніальний прокурор Михайло Сгорович Марков, відомий дослідник чернігівської старовини; голова другого департаменту Верхньої "Расправы" Андрій Андрійович Рачинський, останній! новгород-сіверський сотник, відомий композитор і музикант.

Вищими представниками новгород-сіверського духовенства були на той час відомі люди: Володимир Сокальський -- останній! архіандрит Запорізької Січі; Іларіон Кондратковський єпископ Новгород-Сіверський і Глухівський; Євстафій Пальмовський -- архіандрит Спасо-Преображенського монастиря; Мелхиседек Значко-Яворський - член Новгород-Сіверської духовної консисторії. Відомий вчений-богослов Варлаам Шишацький очолив повостворену духовну семінарію⁶.

Серед новгород-сіверського громадянства були люди, що близько стояли до літератури та мистецтва. До них О. Оглоблин відносить: Івана Яковича Селецького, голову Палати Цивільного Суду, автора кількох віршів, опублікованих у 1775 р.; підполковника Івана Степановича Папкевича - поета й перекладача з англійської мови; дворянина Тимофія Васильовича Калинського, великого аматора української старовини, автора кількох „чужих шістьовних записок у Іусі українського шляхетського патріотизму; Федора Йосиповича Туманського, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук і члена Російської Академії, відомого письменника, перекладача й видавця.

В середовищі новгород-сіверської тогочасної знаті багато поміщиків і урядовців мали вищу закордонну освіту. Син Г. К. Долинського. Яків Григорович Долинський, був вихованцем Кенігсберзького університету; Максим Васильович Дунін-Борковський закінчив Кільський й Страсбурзький університети; Іван Степанович Кулябка навчався в Кенігсберзькому і Геттінському університетах. Зерна західноєвропейської культури принесли з собою до старовинного міста над Десною випускники західноєвропейських університетів брати Петро, Іван і Яків Скоропадські, Іван Скоруша, Михайло Туманський, Денис Понирка, Григорій Соболевський, Василь Ханенко, Яків Хорошкевич та багато інших.

Поваїу серед своїх земляків здобули і військові діячі, зокрема три полковники Стародубського карабірного полку - Іван Федорович Максимович, Михайло Павлович Миклашевський і Степан Михайлович Ширай.

Поява в місті значної кількості впливових урядовців, видатних українських діячів сприяла пожвавленню громадського життя Новгород-Сіверського, перетворенню його в 1780—1790 рр. на значний культурно-політичний центр Північної Гетьманщини.

Маючи широкі зв'язки з своїми товаришами і впливовими дворянськими родинами, тісно пов'язані між собою своїми службовими, маєтковими та родинними справами, вони були єдиною соціальною верствою краю, яка творила місцеву суспільно-політичну думку і була її духовним лідером. Якщо більша частина цієї верстви формувала суспільну думку, спрямовану на ідеалізацію і виправдання реакційної і національно-колоніальної політики російського царизму в Україні, і розглядала цю політику як "перетворення всього краю в новий удосконалений вигляд, як найвищу милість і щедроти, які одержують вірнопіддані віт престолу"⁵, то значно менша частина свідомої української знаті таємно шалювала в опозиції до цієї думки і своєю культурно-просвітницькою діяльністю сприяла поширенню ідеї незалежності України серед населення краю. Саме ця ідея і об'єднала освічених людей шляхетного стану Новгород-Сіверського намісництва в таємний патріотичний гурток автономістів, який існував в місті протягом 1780—1790 рр. До складу гуртка входили: А. Гудович, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, В. Шишацький, Т. Калипський, О. Лобисевич, П. Коропчевський, А. Худорба, А. Пригара, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Туманський⁶.

Коло прихильників ідеї відновлення Гетьманщини і повернення політичних прав українському шляхетству в Новгород-Сіверському намісництві не обмежувалося згаданими особами. О. Оглоблин вважає, що до цього гуртка "належало кілька десятків членів різного походження та професій"⁷.

Головним завданням автономісти вважали реалізацію політичної Програми Г. Полетики, з якою він виступив в комісії по складанню "Нової уложення" в 1767 р. Як і в виступі на комісії, так і в своїх творах Г. Полетика, висловлюючи думку представників козацької старшини, твердо відстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. Про це свідчать такі його праці, як "Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства"; "Записка, как Малая Россия во время владения польского разделения была и о образе ее управления"; "Вофажение на постановление Малороссийской коллегии господину деігутату Д. Натальину"; "Мнение па читаный в 1768 г. в комиссии "Проект прав благородных".

Основним напрямом своєї діяльності Гуртківці вважали активне поширення патріотичних публікацій, творів, праць з історії та етнографії України, створення проектів розвитку національної освіти, культури козацького війська. З цією метою, працюючи в державних установах Російської імперії, вони ретельно збирають та вивчають різноманітні джерела з історії свого краю, генеалогію відомих козацьких родин і на їх основі складають аргументовані записки та праці, в яких червоною ниткою проходить вихваляння державного устрою Гетьманщини. Серед таких патріотів, якими вважало їх вдача тогочасне громадянство⁸, був послідовник Г. Полетики, дворянин Тимофій Калінський. Свої ідеї українського автономізму, виплекані в колах мрійників Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 1780—1790 рр., він висловив на сторінках своїх відомих на той час праць: "Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть" (1805 р.) і "Примечания о малороссийском дворянстве" (1808 р.). Зібравши величезний історичний матеріал, він доводив, що "українські козаки мали чин лицарський та стан шляхетський і були вищі, ніж російське шляхетство"⁹.

Поряд з Т. Калинським завзятим оборонцем прав українського шляхетства виступав член Петербурзької Академії наук і член Російської Академії, глухівчанин Федір Туманський. В журналі "Российский магазин", який він видавав, завжди знаходилося місце для історичних праць та джерел про минуле українського народу. В 1793 р. Ф. Туманський на сторінках цього журналу підготував як додаток до "Летописца Малыя России" український словник енциклопедичною гину під нашою "Изяснение Малороссийских речений в предшедших листах".

Вклад у вивчення історичного минулого сіверянського краю зробив аматор-історик, член патріотичного Гуртка, священник Новгород-Сіверської Покровської церкви Андрій Пригара, який в 1786 р. створив рукописний опис Новгорода-Сіверського. У своєму вступі "Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского" він заявив, що давно мав бажання скласти історію міста, але не наважувався. Тепер, "когда же от властей побуждение к сему под названием Топографического описания последовало, то это желание мое с послушанием соединилось" ¹⁰.

Написана на основі великої кількості джерел праця А. Пригари викликала інтерес широкою кола Губернських урядовців і мала неабияке значення в поширенні знань з історії Новгорода-Сіверського.

Помітною постаттю в гуртку Новгород-Сіверських автономістів був Опапас Лобисевич. Його дружні стосунки на протязі життя і впливовими людьми Петербурга, представниками української і російської інтелігенції, зокрема з Г. Тепловим, К. Розумовським, Г. Полетиною, Г. Кониським, О. Мусінім-Пушкінім, сприяли його становленню як визначного громадського і літературного діяча другої половини XVIII ст. Вихідець із козацької родини (м. Погар Стародубського полку) О. Лобисевич, залишивши свою службу при гетьмані К. Розумовському, в 1783 р. поселяється в родинному маєтку дружини Катерини Губчиць, неподалік від Новгорода-Сіверського (с. Лєспків Новгород-Сіверського повіту), і активно включається в громадсько-політичне життя сіверянського краю. Він бере участь у роботі Новгород-Сіверської дворянської дєгугатської комісії по перевірці дворянських прав лівобережного українського шляхетства. В 1783 р. його обрано повітовим предводителем дворянства, а згодом (1785—1787 рр.) - Губернським маршалом. В цьому званні він разом з губернатором І. Бібіковим займається організацією зустрічі Катерини II, яка на початку 1787 р. вирушила на південь України, щоб оглянути нові завойовані землі і особисто переконатися у вірнопідданських почуттях не тільки російських урядовців, а й представників колишньої старшини. Згідно з планом зустрічі Катерини II, в першому українському Губернському місті було передбачено будівництво тимчасових дерев'яних триумфальних воріт при в'їзді в Новгород-Сіверський. Завдяки невтомній енергії і наполегливості О. Лобисевича збудували кам'яні ворота, "дабы оныя остались монументами на всегдашнее время" ¹¹. Споруджена на конги дворян в стилі класицизму, ця архітектурна пам'ятка є справжньою окрасою міста, нагадуючи нащадкам про добу історичного розвитку Новгород-Сіверського намісництва. О. Лобисевич прославився серед місцевої громадськості не тільки як прекрасний організатор новгород-сіверського дворянства, але і як письменник та літератор.

Широкому загалу майже не відомо, що О. Лобисевич "був українським письменником, саме 1790 років, старшим сучасником Котляревського і попередником його в українській літературі" ¹².

В 1794 р. він переробив українською мовою в щиро коро зповсюджену і популярну в той час серед народу бурлескно-трагедійному стилі еклоги Вергілія із його "Буколік" "Вершієві пастухи" в малоросійський кобеняк переодетые". В буколичній формі античного поета

О. Лобисевич втілює у творі політичні думки, гарячі мрії і прагнення сучасного йому українського громадянства. Він, за висновками М. Грушевського і М. Возняка, "яко представник вищих верств сучасної собі української інтелігенції і zarazом представник українського патріотичного гуртка, злив у собі старі традиції Гетьманщини з новими культурними течіями, -- явище тим замітніше, що таке злиття характеризує взагалі початки другого українського відродження наприкінці 18 і на початку 19 віків"¹⁴.

Захисту православних українців присвятили своє життя члени патріотичного гуртка архимандрит М. Значко-Яворський та архієпископ В. Шипацький. "Царем правди" називав народ М. Значко-Яворського. Ще будучи ігуменом Мотронинського монастиря на Правобережжі, він активно відстоює інтереси православної церкви. Поступово на його сторону переходить значна частина прихильників католицизму. За сприяння розгортання гайдамацького руху і зв'язки з М. Залізником Мелхиседек був заарештований і ув'язнений в тюрмі. Ставши в 1781 р. архимандритом Глухівського Петропавлівського монастиря і членом Новгород-Сіверської Духовної консисторії, він до останніх днів своїх життя залишався палким оборонцем національних і релігійних прав українського народу.

Трагічнішою була доля товариша М. Значко-Яворського, архієпископа Варлаама Шишацького. Народившись в селі Красилівці Козелського повіту Чернігівської губернії \ він в 25 років стає ректором Переяславського колегіуму і одночасно займає посаду ігумена Мошнігівського і Переяславського Михайлівського монастирів. Це дало йому змогу безпосередньо ознайомитися з тяжким станом православної церкви на Правобережній Україні, яка знаходилася під зверхністю Польщі.

В. Шишацький виступав проти будь-якої залежності українського православного духовенства. Тому, шукаючи нових шляхів для відродження національної церкви, потрапив у вир міжнародної політики. Вступивши в конфлікт з польським урядом, він стає на сторону російського уряду. В зв'язку з утворенням Новгород-Сіверської єпархії на посаду єпископа цієї єпархії був призначений колишній співробітник фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського, оберієромонах російської армії під час російсько-турецької війни (1769— 1770 рр.) єпископ Переяславський Іларіон Кондраковський. Останній добре знав В. Шишацького і призначив його ректором Новгород-Сіверської духовної семінарії. Тут В. Шишацький, людина "обширной учености, высоких дарований и быстрого слова"¹⁵, зближається з членами гуртка новгород-сіверських автономістів.

Віддані ідеї відродження української державності і української національної культури, "новгород-сіверці" вплинули на формування яскравої національно-політичної свідомості В. Шишацького.

В 1779 р. вчений-бої ослов займає відповідальний пост ігумена Віденського Свято-Духівського монастиря і знаходиться в центрі змагань Польщі та Росії за православну церкву в Литві й Білорусії.

В 1808 р. В. Шишацький одержує сан архієпископа Могилівського та Вітебського. На цій посаді він перебував, коли Могилів окупували французи. Православний архієпископ сподівався, що настала довгоочікувана хвилина визволення української православної церкви від влади Москви. Він відразу визнав французьку владу, під час богослужіння бажав перемоги французам.

В 1813 р. за ухвалою синоду В. Шишацького викликали до Чернігівського кафедрального собору, де він був позбавлений свого сану і направлений на довічне ув'язнення до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря¹⁷.

Він здобув велику потану новгород-сіверської інтелігенції (зокрема, серед учителів гімназії), на чолі якої стояли його знайомий по патріотичному гуртку Іван Халанський, а згодом його учень по Переяславському колегіуму Ілля Тимковський.

З Іменем І. Халанського пов'язана яскрава сторінка становлення і розвитку народної освіти на Новгород-Сіверщині наприкінці XVIII - на початку XIX ст.

Знаходячись у висококультурному оточенні новгород-сіверських патріотів, І. Халанський - - прокурор Верхнього земського суду - - потрапив у ту сферу своєї діяльності, до якої весь час прагнула його душа, -- до широкої ниви народної освіти та культури. Очолене ним з 1789 р. новостворене Новгород-Сіверське Головне народне училище завдяки його самовідданим педагогічній праці здобуває славу одного з найкращих навчальних закладів Лівобережної України. Незважаючи на бюрократичні положення і статуту Міністерства народної освіти, перший директор училища спрямовує навчально-виховний процес на тісний взаємозв'язок з народним життям і вихованням гуманістичних ідеалів.

Знайомлячи новгород-сіверців з організацією та програмою училища, І. Халанський наголошує, що тут "вчителі учнів і учениць, які приходять у класи, приймають і навчають, не вимагаючи від них ніякої платні за навчання, і при самому навчанні аж ніяк не нехтують дітьми бідних батьків, бо вчителі завжди мають у пам'яті, що вони готують членів суспільства"¹⁸.

Реалізації цієї мети було підпорядковане проведення публічних іспитів учнями. А також воно мало продемонструвати суспільству, чого діти навчилися. Піклуючись про стан освіти в сіверянському краю і мріючи прислужитися науці і народу, Іван Іванович в 1802— 1803 рр. пропонує міністру освіти П. Завадовському та малоросійському губернатору князю А. Куракіну ідею відкриття в Новгороді-Сіверському університету¹⁹. І хоча цей проект був знятий з порядку денного в зв'язку з відкриттям Харківського університету і Ніжинської гімназії вищих наук, мрія невтомного організатора народної освіти не пропала марно.

Замість університету в місті на базі Головного народного училища, що підлягало закриттю, було засновано гімназію, яку офіційно відкрили 29 червня 1808 р. Із стін цього навчального закладу вийшла значна плеяда діячів науки та культури, таких, як Костянтин Ушинський, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Дмитро Самоквасов, Микола Кибальчич та багато інших видатних учених, медиків, військових та громадсько-політичних діячів, які посідали важливе місце в культурному і громадському житті України та Росії XIX ст.

На початку XIX ст. в гімназії та навколо неї гуртується значне культурне оточення, з яким підтримував зв'язки до останніх років життя церковно-освітній діяч Варлаам Шишацький. Він знаходився на засланні у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі.

Патріотичні погляди членів Новгород-Сіверського гуртка автономістів дістали своє відображення на сторінках сповненого почуттям національної гідності історичного трактату "Історія русів", який здобув велику популярність і мав неабиякий вплив на формування суспільно-політичного світогляду тогочасної української і російської інтелігенції. З часу його написання і знайдення рукопису цього твору в 1828 р. в маєтку князя Лобанова-Ростовського в с. Грилеві Стародубського повіту на Чернігівщині дослідниками робилося багато спроб встановити прізвище справжнього автора цього твору, де і коли він був написаний. Здебільшого за автора вважали: Г. Полетику, його сина В. Полетику, Г. Кониського, О. Гезбородька, А. Худорбу, О. Лобисевича, І. Ханенка та інших. Незважаючи на "секретність" автора, можна без сумніву сказати, що "Історія русів" - це справа рук новгород-сіверських автономістів.

Це підтаєрдив О. Оглоблин, який мікроаналітичним способом, вивчаючи топографічні назви, топоірафічні позначки, імена згаданих осіб, прийшов до переконання, що "Історію русів" написано у Новгороді-Сіверському і у її написанні брали участь члени досить великого культурного гуртка²⁰.

Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 1780—1790 рр., раціональні зерна ідей та думок його членів проростали в цілеспрямовані, організаційно оформлені національно-визвольні рухи ХІХ ст., надихали найкращих представників українського народу на самовиїдану боротьбу за незалежність і державність.

їх діла і твори, 'за висловом В. Шевчука, "акулгулювали національну енергію, щоб вона, ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного рочпа;гу" ".

- ¹ Білокінь С. Український родослівник // Українська культура. — №. -
С. 12.
- Акти ЮЗР - СПб.. 1892. - Т. 15. - С. 324.
¹ Оглоблин О. Опаиас Лобисевич. — Мюнхен, 1966. — С. 37.
⁴ Там же. - С. 38.
⁵ Марченко М. Українська історіографія. — К., 1959. — С. 93.
⁶ Підкова І, Шуст Р. Довідник із історії України. — Т. II. — К., 1955 -
С. 290,
Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2— К., 1992. -С.
287
⁸ Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959 — С. 33
⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — С. 286.
¹⁰ Литвиненко М. Джерела історії України. — Харків, 1970. — С. 141
¹ Оглоблин О. Люди старої України — Мюнхен, 1959. — С. 137.
² Черниговские губернские ведомостTM (часть неофициальная) -- №277 - Июль
1902.
³ Оглоблин О. Опаиас Лобисевич. — Мюнхен. 1966 — С. 68.
⁴ Там же — С. 69.
⁵ Вініл рукописів НБУ ім. В. І Вернадського — П. — 18626— 18638
⁶ Оглоблин О. Люди старої України — С. 302.
⁷ Картины церковной жизни Черниговской епархии из ГХ-вековой истории — К,
1911 - С. 142.
¹⁵ Оглоблин О. Люди старої України. — С. 265
[^] Киевская старина. — 1882 — III — С. 592—597.
¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. — С. 289.
²¹ Історія русів (переклад І. Драча) — К., 1991. — С. 5.